

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ФОЛЬКЛОРНОГО ТЕКСТУ

Козацькі пісні з Надсяння: питання генези і динаміки розвитку

Євген ЛУНЬО

Кандидат філологічних наук,
науковий співробітник відділу фольклористики
Інституту народознавства НАН України
e-mail: inst@ethnolog.lviv.ua

Автор розглядає два етапи проникнення на Надсяння козацьких пісень: давніший – у XVII – середина XIX ст., і новіший – кінець XIX – XX ст. Перший – традиційний, через безпосередні контакти широких народних мас. Другий – через більш організовані форми передачі: як репертуар просвітянських хорів, через музичні товариства, пресу.

Ключові слова: козацькі пісні, Надсяння, генеза фольклору, фольклорна динаміка.

Є певні підстави вважати, що окремі козацькі пісні проникли на Надсяння і стали тут набирати популярності незабаром після їх виникнення на Надніпрянщині – головному осередку козацтва як соціального явища.

Незважаючи на те, що досліджуваний регіон є одним із найбільш віддалених на Захід кутком України, тут, як і в цілому по Галичині, вже віддавна поширені у народі відомості про козаччину, росла слава про вольницю й героїчні чини. Вже у передмові до «Русалки Дністрової» І. Вагилевич відзначив, що раніше «із Запорозжя лицарських дій гомін високими курганами зашибався по всій Русі»¹.

Ще конкретніше, – як довідуємося із дослідження Р. Кирчіва², – говорив про це інший діяч «Руської трійці» – Я. Головацький, слушно пояснюючи факт поширення у Галичині, а отже і на Надсянні, історичних і козацьких пісень тим, що слава про подвиги запорожців розійшлася по всій Україні і що мешканці її західного краю були активними учасниками («суділателями») подій цієї епохи. Особливо важливою з цього погляду Я. Головацький вважав Хмельниччину: «Тоді наш мир наочним свідком був славних битв під Зборовим, Збаражем, осади Львова. Тоді козацька воля розіллялася, як широкий Дунай, на всю Червенську Русь. Тоді-то зв'язалося стільки любовних союзів із козаками – тогдашні-то майже всі битові козацькі думи»³.

Це коротке, всього біля трьох місяців, перебування війська Хмельницького на Надсянні справило велике враження і залишило глибокий слід у пам'яті місцевої людності. Мемуарист І. Кривуцький, родом із Аксманич біля Перемишля (тепер Польща) згадує, що ще всередині минулого століття у них так і казали старі люди: «ще за козацьких часів»⁴. Козацький бойовий похід Надсянським

¹ Русалка Дністровая. – К., 1987. – С. 37–38.

² Кирчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської трійці». – К., 1990. – С. 223.

³ Возняк М. У століття «Зорі» Маркіяна Шашкевича. – Львів, 1936. – Ч. 1. – С. 88–89.

краєм породив тут чимало топонімічних переказів. У цього ж автора читаємо: «За давніми переказами, які в нас передавали від покоління до покоління, у Перемишлі була остання гора, на якій за козацьких часів стояла сторожова вежа з бочкою зі смолою. Друга вежа була в селі Сільця – близько 20 км. на південь від Перемишля»⁵.

Із «Історії України-Руси» М. Грушевського довідуємося, що значна частина Надсяння була театром військових дій козацьких загонів Хмельницького під час походу 1648, а пізніше і 1655 років⁶. Отже, чисельна маса населення досліджуваного регіону мала безпосередні контакти з козаками, що свою чергою не могло не позначитися на уснопоетичному взаємовпливі.

Дослідники народної творчості зазначають, що в Галичині вже у XVIII ст. часто зустрічалися козацькі пісні «Їхав козак за Дунай», «Засвистали козаченьки», «Стоїть явір над водою», «І шумить, і гуде» та ін.⁷

Є підстави вважати, що принаймні вже у XVIII ст. козацькі пісні на Надсянні були настільки поширені і популярні, козацька тематика настільки глибоко вкоренилася у художньо-поетичну систему місцевого населення, що воно не лише радо переймало у свій репертуар зразки із Центральної України, а й піддавало їх помітній трансформації змісту і форми відповідно до місцевих природно-географічних реалій.

Про одну таку пісню, що зазнала варіативних змін на місцевому ґрунті, веде мову В. Щурат у статті «Українські народні пісні в городських актах». Як козацьку, вперше зафіксувала її Софія Тобілевич на Поділлі, а точніше за теперішнім адміністративним поділом у селах Погребищенського району Вінницької області, у 1883 році і через рік її опублікував польський фольклорист Чеслав Нейман в Етнографічному збірнику Краківської Академії наук. Вважаємо за доцільне навести її зразок повністю із пізнішого українського видання, аби виразніше побачити відмінності надсянського варіанту:

Ой приїхав козаченько до бистрого броду,
Там побачив дівчиноньку хорошу на вроду. – 2 р.

Крикнув та гукнув: «Давай перевозу,
Бо пильнії листи маю, їду до обозу!» – 2 р.

Вийшла дівчина та й глянула в очі:
«Не їдь, не їдь, козаченьку, теменької ночі!» – 2 р.

Нічка теменька, доріжка слизенька,
Ночуй, ночуй, козаченьку, квартиронька близенька». – 2 р.⁸

В. Щурат відшукав запис варіанту цієї пісні у Львівських городських актах за 1740 рік і навів у своїй статті латинською графікою, як було в оригіналі. Тут, для зручності наводимо його в українській транскрипції:

Ей приїхав козак до бистрого Сяну,
Надибав дівчину хорошого стану.

Ей заволав козак: дай ми перевозу,
Бо пильную карту маю до обозу.

⁴ Кривуцький І. «Де срібнолентий Сян пливе...» Видання друге, доповнене. – Львів, 2000. – С. 178.

⁵ Там само. – С. 178.

⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 8. Ч. III. – К., 1995. – С.80-103.

⁷ Загайкевич М. Музичне життя Західної України другої половини XIX ст. – К., 1960. – С. 11.

⁸ Українські народні пісні в записях Софії Тобілевич / Упорядкували С. Мишанич (тексти), М. Мишанич (мелодії). Вступна стаття та примітки С. Мишанича. – К., 1982. – С. 218-219.

Мовит дівчина з чоренькими очі:
Не їдь, козаченьку, нині против ночі⁹.

Вже перший рядок щойно поданого зразка, вважаємо, є достатньо переконливим свідченням, що ця пісня зазнала варіативної модифікації саме на Надсянні. В інших випадках навряд чи потрапила б у текст згадка про ріку Сян. Адже у переважній більшості народних пісень, у тому числі й козацьких, незважаючи на наявність в Україні чималої кількості великих і відомих річок, майже завжди йдеться лише про Дунай.

Якби для народного творця варіативних змін річка Сян не була настільки близька і мила, щоб аж бути опоетизованою у пісні, а це можливе лише для мешканців її побережжя, то вона б не була згадана у тексті.

Й інші досить виразні лексичні відмінності від подільського тексту говорять, що надсянський зразок мусів досить інтенсивно і тривалий час побутувати самостійно.

Про поширеність козацьких пісень у Надсянні на початку XIX ст. говорить той факт, що відомий перемиський церковний і просвітницький діяч І. Могильницький, складаючи хрестоматію українського письменства, помістив у ній відому козацьку пісню «Гомін, гомін по діброві»¹⁰. В. Щурат пише, що вчений зробив це під впливом польських фольклористів Ляха Ширми і З. Ходаковського¹¹. Звідси можна було б припускати, що він одержав її текст від останнього з них. Але справа в тому, що між записами З. Ходаковського, як видно із публікації, цієї пісні немає. Відпадає й версія, що І. Могильницький перейняв цей текст із відомої першої збірки народних пісень М. Максимовича, тому що збірка вийшла друком пізніше, ніж праця І. Могильницького.

Найбільш імовірно, що автор почерпнув її не з якогось списку, а із живого побутування у самому Перемишлі чи його околицях. Тим паче, що відомий сербський фольклорист Вук Караджіч, з яким І. Могильницький був добре знайомий, викликав у нього зацікавлення народними піснями. Інформуючи про свій намір видати у Петербурзі більшу збірку сербських народних пісень, у листі писав: «Як корисно було б, якщо б зібрано подібні пісні на всіх слов'янських говірках»¹².

Можна говорити про два етапи проникнення на Надсяння козацьких пісень – давніший, у XVII – середина XIX ст., і новіший – кінець XIX – XX ст. Цей перший можна назвати традиційним, через безпосередні індивідуальні контакти широких народних мас. Другий відбувався через більш організовані форми передачі, зокрема, як репертуар просвітянських хорів, у листах через музичні товариства, через пресу: часописи, календарі.

Водночас козацькі пісні, як і пісенні жанри інших творів, що з'явилися у Надсянні раніше, тут, на місці, зазнавали певної динаміки тексту і мелодики. Це шліфування художньої форми відбувалося внаслідок тривалого й інтенсивного побутування. З кінця XIX – початку XX ст. стала зростати в народному середовищі виконавча культура співу, чому сприяв розвиток церковних, а далі й просвітянських хорів. Більш детально це питання автор розглянув у своїй статті «Просвітянські хори Надсяння – популяризатори українських народних пісень»¹³.

⁹ Щурат В. Українські народні пісні в городських актах // Щурат В. Вибрані праці з історії літератури. – К., 1963. – С. 108.

¹⁰ Щурат В. Початки слави української народної пісні в Галичині // Щурат В. Вибрані праці з історії літератури. – К., 1963. – С. 112.

¹¹ Там само. – С. 112.

¹² Там само. – С. 112.

¹³ Луцько Є. Просвітянські хори Надсяння – популяризатори українських народних пісень // Перемишль і Перемиська земля протягом віків (3). Інституції. – Львів, 2003. – С. 388–399.

Коли порівняти козацькі пісні, що побутували на Надсянні у ХІХ ст. і козацькі пісні ХХ ст., то між ними є певна різниця. Давніші зразки мали, не завжди чітку строфічну будову, гармонізований мелодійний лад, також були довгими. Новіші зразки відповідно до вимоги їх хорового виконання, внаслідок їх обробки професійними композиторами, а навіть і обдарованими аматорами-диригентами хорів набували стрункішої строфічної будови, довшої мелодики, ставали коротшими. Отже, всі козацькі пісні з Надсяння, що дійшли до нас у записах середини і другої половини ХХ ст., належать якраз до цієї другої, так би мовити, модернізованої за формою групи. Сюди входять, з одного боку, зразки, які потрапили на Надсяння дуже давно, тут постійно побутували і саме тут набрали сучасної форми. З іншого боку, твори, які перейшли у місцевий репертуар із хорових репертуарних збірників Центральної і Східної України, із театральних вистав чи фольклористичних видань.

У ХХ ст. козацькі пісні на Надсянні та й у інших сусідніх регіонах дещо звузили своє побутування. І це відбулося на основі певних об'єктивних закономірностей. Найперше це те, що основна ідея козацьких пісень – героїчна романтика, патріотизм, свободолюбність, стала виражатися у новотворах – стрілецьких і особливо повстанських піснях. І, звичайно, в цих останніх це робилося більш повніше, конкретніше, відповідно до актуальних вимог конкретної історичної реальності, а саме: збройної боротьби за національно-державницькі інтереси, що лежала в основі виникнення численних зразків стрілецьких і повстанських пісень.

З іншого боку, козацькі пісні не лише своїм ідейно-тематичним наповненням, але й художньо-поетичним потенціалом: образами, художніми засобами, тропами, поетичними кліше та навіть мотивами органічно влилися у стрілецькі й повстанські твори. Сліди впливу козацьких пісень на стрілецькі і повстанські є добре помітними і в уснопоетичному творчому процесі явище закономірне, що свідчить про тяглість традиції.

Окремі козацькі пісні, які в минулому побутували на Надсянні, в інших сусідніх регіонах, і, очевидно, були тут досить популярними, пізніше «випали» з місцевого репертуару, але не зникли безслідно, а в місцевій уснопоетичній традиції залишили окремі свої художні образи, художні засоби і прийоми, поетичні кліше. Причому цей творчий арсенал, вироблений козацькою пісенністю, настільки глибоко вкоренився у фольклор цього регіону, що його присутність помітна впродовж століть аж до сьогодні у різних жанрах і тематичних групах.

Як досить виразний і цікавий приклад хочемо навести поетичне висловлення докору, початок якого виражається художньою формулою «чи ви спали, чи ви карти грали», а далі йдеться про причину і суть самого докору.

Спочатку зустрічаємо його в козацькій пісні «Ой плавала та лебідонька», вперше опублікованої у збірнику Балліної¹⁴, а згодом передрукованої і в кількох інших пісенних збірниках. Шкода, що не можна точно встановити, хто і де цю пісню записав.

Так ось, у цій пісні отаман, приїхавши до куреня і побачивши, що немає коней, звертається до козаків:

Ой десь же ви, та пани-браття, все у карти грали,
Що ви коні козацькії навіки втерjali.

Пізніше, через три чи щонайменше два століття це поетичне кліше з'являється у вояцькій пісні «В неділю під вечір сонце ся сховало»¹⁵, що виникла у середовищі

¹⁴ Українські пісні, видані коштом Балліної. – СПб., 1863. – С. 95–96.

¹⁵ Зап. Є. Луцького 21.10.1996 р. у с. Залужжя Яворівського р-ну Львівської обл. від Манько Анни, 1930 р. н., 8 кл. – Домашній архів Є. Луцького.

вояків-українців австро-угорської армії, котра брала участь у обороні міста Перемишля у 1914–1915 роках. Зацитуємо із неї лише поетичний вислів, що нас цікавить:

Чи ви хлопці, спали, чи ви карти грали,
Що ви Перемишилиь москалям віддали.

Думаємо, навряд чи хтось матиме сумнів, що остання художня формула виникла як творче запозичення із попередньої, козацької. Але тут вона вже зазнала певного поетичного поглиблення через розширення тематичного змісту. Якщо козаки лише грали в карти, то тут дійові особи ще й спали. Ефект, досягнений таким чином, полягає у посиленні докору. Ще один момент у переосмисленні формули проявляється у заміні осіб, яким адресується звернення, тепер це вже «хлопці» – і в семантично-естетичному відношенні таке звернення до жовніврів було більш відповідним, ніж «пане-браття».

Найцікавішим у цьому випадку виступає факт, що козацька поетична формула так довго, століттями, проіснувала у фольклорній пам'яті мешканців Надсяння, а правильніше буде сказати цілої Галичини. І, думаємо, вона мусіла зберігатися, принаймні більшу частину періоду, саме в активному репертуарі, бо ж для пасивного побутування так довго утримувати твір, чи хоча б його частину, невластиво.

Це поетичне кліше відразу органічно увійшло у текст нової пісні, бо, як видно зі змісту, було там дуже доречним. Докір: здали царській армії Перемишль аж після того, як там полягла величезна кількість вояків, і, з іншого боку, капітулювали необгрунтовано, бо його можна було успішно обороняти й далі, у цій пісні стає центральним мотивом. Водночас у ній розвивається, далі перетворюючись у цілісний мотив, і сама поетична формула: на докір вже з'являється оправдання, що у всьому винне командування. Своїм змістом це оправдання опирається на історичні реалії, а використання в описі команди традиційного фольклорного прийому троїстості, у художньому плані робить це кліше довершенишим.

З іншого боку, не можна оминути увагою й те, що актуалізація цього поетичного кліше зумовлена також і технікою верифікації, до слова «грали» добре підійшла рима – слово «віддали», що було одне з ключових у змісті.

Небавом після виникнення аналізована жовнірська, як видно із фактичних матеріалів із Надсяння, пісня трансформується у стрілецьку. Перемістилося в неї і аналізоване поетичне кліше, але у відношенні до зміненого ідейно-тематичного змісту зазнало оновленої мотивації. Якщо у козацькій пісні з докором виступає отаман, у жовнірській – ця особа не означена, то у стрілецькій це робить Симон Петлюра:

А в неділю рано ще сонце не сходить,
А вже там Петлюра по Варшаві ходить,
Ой ходить він ходить і думку думає,
І до своїх хлопців телеграм впускає:
– Чи ви, хлопці, спали, чи ви карти грали,
Що ви Україну москалям віддали¹⁶.

Як бачимо, зазнала коригування і сама формула. Замість «Перемишилиь» з'являється «Україна». Така зміна розширює семантику, надає політичного звучання. До певної міри співвідноситься з історичною правдою і друга частина мотиву, виробленого в жовнірському середовищі, про вину команди, коли,

¹⁶ Зап. Є. Луно 24.1.1996 р. у с. Наконечне Друге Яворівського р-ну Львівської обл. від Гули Катерини, 1919 р. н., 4 кл. – Домашній архів Є. Луна.

скажімо, мати на увазі вимогу В. Винниченка розпустити ті українізовані частини царської армії, що виявили готовність служити Україні, або союз С. Петлюри з Польщею.

Прикметно, що аналізована поетична формула виокремилася від жовнірської і стрілецької пісні й як самостійна одиниця активно включається у фольклорний процес, виринаючи в інших творах. При цьому й розширює географію свого побутування. Так, зустрічаємо її у гуцульському варіанті відомої в Галичині й Волині пісні про розгром німцями Польщі у 1939 р.: «У неділю рано о восьмій годині»:

- Чи ви, ляхи, спали, чи ви в карти грали,
Що ви свою Польщу на війні програли?
- Ми спати – не спали, ми в карти не грали,
Як під'їхав німець, ми страшно тікали¹⁷.

Бачимо, що тут це кліше знову-таки творчо переосмислене відповідно до тих історичних реалій, які породили пісню. У наведеному прикладі, стосуючись Польської держави, як недавнього окупанта західноукраїнських земель, формула цілком вмотивовано набрала сатиричного смислу.

Цікаво, що варіант цієї ж пісні про розгром Польщі, який ми зафіксували на Надсянні¹⁸, цієї поетичної формули не містить.

У період збройної боротьби УПА, особливо вже у ті пізні часи, коли стало очевидним, що московських займанців і на цей раз не вдасться вигнати, згадана вище стрілецька пісня стала повстанською, яка на Надсянні, як показують наші записи, була досить поширеною. Так само як повстанська, чи принаймні, періоду ОУН та УПА, (як зазначено у рубрикації видання) побутувала вона і на Бойківщині¹⁹.

У тексті повстанської пісні ця художня формула стає стержнем мотиву. Зразок, зафіксований на Надсянні, так і починається словами кліше, яке тут зберегло таку саму формулу, як у пісні стрілецькій. Але щодо змісту, то воно зазнало певного ідейного переосмислення. Тепер, у повстанському функціонуванні, бачимо – чому так сталося, що, незважаючи на великі зусилля, Україна далі залишилася у московській неволі.

Треба зазначити, що при цьому друга частина кліше – відповідь про відсутність доброї команди, не співвідноситься з історичною правдою, а навіть і суперечить їй. Адже немає сумнівів щодо і відповідного фахового вишколу, і набутого досвіду, і високого бойового духу як вищого командування УПА, так і командирів середньої і низової ланки.

Очевидно, що ця частина художньої формули залишилася у повстанській модифікації пісні лише як органічна складова, що творила поетичну цілість із першою частиною. Змістову невідповідність історичній правді зазначеного вище виразу формули розумів і сам колективний народний творець, і, мабуть, саме тому з метою певної компенсації вводить у текст рядки, що наповнюють пісню оптимістичним героїчним пафосом:

Москалі, москалі, курва ваша мати,
Чи ж ми України не повинні мати?

¹⁷ Повстанські пісні в записах Михайла Іванюка. Мелодії з голосу Михайла Іванюка записав Кузьма Смаль. – Вижниця, 1999. – С. 16–17.

¹⁸ Зап. Є. Луньо 26.12.1994 р. у с. Дрогомишль Яворівського р-ну Львівської обл. від Гриня Петра, 1930 р. н., 7 кл.; Льоди Євдокії, 1930 р. н., 3 кл.; Семеряк Ганни, 1957 р.н., 10 кл. – Домашній архів Є. Луня.

¹⁹ Фольклорні матеріали з отчого краю. Зібрали Василь Сокіл та Ганна Сокіл. У ноти завела Лариса Лукашенко. – Львів, 1998. – С. 436.

Москалів поб'ємо, а ляхів подусим,
Свою Україну ми здобути мусим²⁰.

Отже у цьому детальному аналізі ми простежили, як у Надсянні, одному з найбільш віддалених на Захід регіонів України, впродовж віків збереглася художня формульність козацьких пісень. Понадто, тут вона проявилася як творча імпульсивна спонука виникнення нових пісень, у яких і сама зазнала подальшого як смислового, так і поетичного розвитку. Промовистим при цьому є й той факт, що Надсяння зберегло, надавши нового життя, ту козацьку поетичну образність, яка, як видно із фактичних матеріалів, у регіонах її виникнення – Центральній Україні, вже встигла затратитися.

Явище, що ми його розглянули вище, є яскравим свідченням етнічної солідарності українського народу – навіть у тих випадках, коли він проживав у досить віддалених між собою кутках етнічної території, причому тривалий час розділених кордонами чужинецьких державних утворень.

На Надсянні зафіксована як козацька (в інших варіантах також виступає як і жовнірська) пісня «Чорна рілля ізорана». У своєму виданні українських народних пісень М. Максимович у примітках до неї зазначив, що вона є галицького походження, і у поданому у його збірці тексті йдеться про вояка²¹.

Із сказаного напрошується висновок, що як козацька, із заміною головного персонажа із вояка на козака, зазначена пісня, швидше за все, мала б трансформуватися на Надсянні, чи принаймні в Галичині. Версія, що з Галичини вона потрапила на Наддніпрянщину, там стала козацькою і вже як козацька звідти знову поширилася у Галичину, зокрема у Надсяння, є хоча й не цілком спростованою, але видається нам менш вірогідною.

Отже, як показало наше дослідження, Надсяння, незважаючи на його територіальну віддаленість від епіцентру виникнення козащини, має тут досить давню традицію побутування козацьких пісень. Деякі з них, що потрапили сюди, можливо, і в часи Хмельниччини, дотривали в пам'яті народу і до наших часів, деякі в минулому призабулися, а ще значна частина дійшла до нас уже трансформованими у піснях інших жанрово-тематичних груп: жовнірських, стрілецьких, повстанських.

Cossack songs from *Nadsiannia*: Question of genesis and dynamics of development

Yevhen LUNIO

The author examines two stages of penetration into the San River Area (Nadsiannia) of Cossack songs viz. the older one dating to the 16th – mid-19th cc., and the newer period covering the late 19th – 20th cc. The former – traditional stage – passed through the direct contacts of the broad sections of the public whereas the latter one witnessed more organized forms of transmission: as repertoire of the 'Prosvita' choires, via societies of music or the press.

Key words: Cossack songs, Nadsiannia, genesis of folklore, folklore dynamics.

²⁰ Зап. Є. Луньо 24.1.1996 р. у с. Наконечне Друге Яворівського р-ну Львівської обл. від Гули Катерини, 1919 р. н., 4 кл. – Домашній архів Є. Луна.

²¹ Украинские народные песни, изданные Михаилом Максимовичем. Часть первая. – Москва, 1834. – С. 128.